

ארבע כוסות בליל פסח בראי האגדה

מנחם כ"ץ

א. פתיחה

בליל הסדר קיימת חובה לשתות ארבע כוסות של יין, כמוזכר במשנה "ולא יפחתו לו מארבע כוסות, אפילו מן התמחוי" (פסחים פ"י מ"א). חובה זו, כמו חובות ומצוות אחרות, יסודה בשיקולים הלכתיים, ועל כך אדון להלן. אך בנוסף לכך אנו רואים שאמוראי ארץ ישראל הוסיפו טעמים אגדיים לחובת ארבע כוסות הללו. עיון בדבריהם עשוי לחשוף משמעויות חשובות שראו חכמים – לא רק בחובת שתיית ארבע כוסות, אלא גם בליל הסדר בכללו. עיקרו של מאמרנו יוקדש לטעמים האגדיים לחובת שתיית ארבע כוסות בליל פסח, אך נפתח בדיון על הסיבות ההלכתיות למצווה זו. בכך נוכל להבליט בצורה ברורה יותר את חידושם ואת תפיסתם המיוחדת של בעלי האגדה בדיון שיוצע להלן.

ב. המקור ההלכתי לארבע כוסות בליל הסדר¹

כאמור, רוב דברינו יתרכזו בטעמים שניתנו על ידי בעלי אגדה לחובת שתיית ארבע כוסות. אמוראים אלו יצאו מנקודת הנחה שחובת

---

1 רוב הדברים כאן מבוססים על דברי קודמי, ואולם בנקודות מסוימות אני מציג כאן תפיסה שונה. לא כאן המקום להיכנס לדיון מפורט, היכן אנו הולכים בעקבותיהם והיכן תפיסתנו שונה, ועל כך אדון אי"ה במקום אחר. לכל הנושא ראה: "תבורי, פסח דורות – פרקים בתולדות ליל הסדר, הקיבוץ המאוחד, 1996. הנ"ל, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה. הנ"ל, רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים, קרית ספר, מוסף לכרך סד, תשנ"ב-תשנ"ג; השלמות לני"ל בתוך: סידור הנאו שפ"ח עם פרקי מבוא ונספח ביבליוגרפי, מ' רפלד וי' תבורי, אוניברסיטת בר-אילן אייר תשנ"ד. (נראה מ' טרופר, "הטעם כפשוטו של ארבע הכוסות", בשבילי המקרא וחז"ל, תל אביב 1989, עמ' 285-289).

שתיית ארבע כוסות בליל פסח היא מצווה ידועה, כפי שנוסחה במשנה: "ולא יפחתו לו מארבע כוסות"². מהו המקור ההלכתי למצוות ארבע כוסות בליל פסח? ההסבר, לדעתנו, הוא פשוט: בליל הסדר מברכים ארבע ברכות – ברכת קידוש, ברכת הגאולה, ברכת המזון וברכת השיר. חלקן – קידוש וברכת המזון, אינן מיוחדות דווקא לליל פסח. כדי להבליט את חשיבותן של ברכות אלו קבעו חכמים שכל ארבע הברכות תאמרנה על הכוס. אין אפוא לראות את חובת ארבע כוסות כחובה ראשונית, אלא כתוצאה מכך שבלייל פסח ישנן ארבע ברכות.³ הסבר זה עולה מלשון המשנה בפרק ערבי פסחים. התיאור של ליל הסדר מתחיל במשנה ב':

מזגו לו כוס ראשון –

בית שמאי אומרים: מברך על היום ואחר כך מברך על היין;
ובית הלל אומרים: מברך על היין ואחר כך מברך על היום.

כלומר, הכוס הראשונה היא כוס של קידוש, כידוע לכול. הכוס השנייה היא על סיפור יציאת מצרים – "מגיד", ושתיים אותה בסיומו על ברכת הגאולה, כמובא במשניות ד' עד ז':

(ד) **מזגו לו כוס שני**, וכאן הבן שואל. אם אין דעת בבן אביו מלמדו, מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות,

שבכל הלילות אנו מטבלים פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים.

שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה.

שבכל הלילות אנו אוכלים בשר צלי שלוק ומבשל, הלילה הזה כולו צלי.

לפי דעתו שלבן אביו מלמדו.

מתחיל בגנות ומסיים בשבח,

ודורשים מ"ארמי אבד אביו" עד שהוא גומר כל הפרשה.

2 משנה, פסחים פ"י מ"א, ותוספתא, שם פ"י ה"א.

3 וראה תוספות סוכה לח ע"א, ד"ה מי שהיה יומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה". העירני על כך ידידי ד"ר מרדכי סבתו.

(ה) רבן גמליאל אומר: כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו,

פסח, מצה, ומרורים.

פסח – על שם שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים.

מרורים – על שם שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים.

מצה – על שם שנגאלו.⁴

לפיכך אנו חייבים להודות, להלל, לשבת, לפאר, לרומם, לגדל

למי שעשה לנו ולאבותינו את כל הניסים האילו,

והוציאנו מעבדות לחירות,

ונאמר לפניו, הללו יה.

(ו) עד איכן הוא אומר.

בית שמי אומרים: עד "אם הבנים שמחה".

ובית הלל: עד "חלמיש למעינינו מים".

וחותם בגאולה.

(ז) ר' טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים והיגיענו

הלילה הזה, ואינו חותם.

ר' עקיבה אומר: כן [י"ל] אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו לרגלים

הבאים לקראתינו לשלום,

שמחים בביניין עולם,

לאוכל מן הפסחים ומן הזבחים אשר היגיע דמם על קיר מזבחך

לרצון

ונודה לך על גאולתינו, ברוך אתה יי גואל ישראל.

אפרט את ענייני הכוסות:

מזגו לו כוס שני –

וכאן הבן שואל את אביו, וכו'.

וחותם בגאולה.

כלומר, חותם את חלק "מגיד" בברכת הגאולה, ורבי טרפון ורבי

עקיבה חולקים באשר לנוסחה (משנה ו'). על ברכת המזון שותים כוס

4 כאן נוסף קטע בדפוסים המקובלים: "בכל דור ודור וכו'".

שלישית, ועל הלל שבסיומו משובצת ברכה – "ברכת השיר"⁵, שותים כוס רביעית (משנה ז).

מזגו לו כוס שלישי –

ובירך על מזונו.

רביעי –

גומר את ההלל ואומר עליו ברכת השיר.

כאן מסתיים תיאור ליל הסדר במשנה. ההמשך, כמו משנה א' כולל הערות הלכתיות ואין בו תיאור של ליל פסח על הסדר. אף הרמב"ם אינו מביא ב"משנה תורה" את הנימוק של ארבע לשונות של גאולה או הסבר אחר. דבריו משקפים את מה שנאמר כאן, אם כי הדברים אינם מובאים כנימוק בצורה מפורשת, וזה לשונו:

כל כוס וכוס מארבע כוסות האלו מברך עליו ברכה בפני עצמה. וכוס ראשון אומר עליו קדוש היום, וכוס שני קורא עליו את ההגדה, כוס שלישי מברך עליו ברכת המזון, כוס רביעי גומר עליו את ההלל ומברך עליו ברכת השיר. (רמב"ם, הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"י. מהדורת הרב קאפח, עמ' שצט)

מסתבר כי המקור לדברים אלו של הרמב"ם הוא מאמרו של רבינא בתלמוד הבבלי: "רבינא אמר: כל חד וחד מצוה באנפי נפשיה הוא" (פסחים קט ע"ב). כלומר, כל כוס וכוס מצווה בפני עצמה היא. כוס ראשונה באה על מצוות קידוש, כוס שנייה – על מצוות סיפור יציאת מצרים ובסיומו ברכת הגאולה, כוס שלישית – על מצוות ברכת המזון, כוס רביעית – על מצוות הלל, ובסיומה ברכת השיר; כפי

5 בתלמוד בבלי (פסחים ק"ח ע"א) נחלקו האמוראים מה היא ברכת השיר, האם "נשמתי" או "יהללך". בשניהם הכוונה לברכה הבאה בעקבות אמירת הלל. חתימת הברכה של "נשמתי" היא "ברוך אתה ה' אל מלך גדול בתשבות, אל החודאות, אדון הנפלאות, הבוחר בשירי זמרה, מלך אל חי העולמים". חתימת הברכה של "יהללך" היא "ברוך אתה ה' מלך מחולל בתשבות".

שביארתי למעלה.⁶ ראוי להדגיש ששתיית יין בסעודות, ובמיוחד בסעודות חגיגיות, היה נוהג מקובל, ויש עדויות ברורות על שתיית יין "שלפני המזון", "בתוך המזון" ו"לאחר המזון". עצם ההלכה שמקדשים בשבתות ובחגים על היין, והנוהג המקובל שברכת המזון נאמרת על הכוס בנויה על נוהג זה. אך החובה לשתות דווקא ארבע כוסות מיוחדת לליל הסדר מהנימוקים שהובאו כאן.⁷ ראוי לשים לב, ארבע כוסות הללו אינן כוללות שתיית יין בתוך הסעודה, אף כי נהגו לשתות גם בתוך הסעודה, ולכן נאמר במשנה "לא יפחתו לו מארבעה כוסות של יין" (מ"א), וכמו שנאמר בהמשך "בין הכוסות הללו אם רצה לשתות ישתה, בין שלישי לרביעי לא ישתה" (מ"ז). המשנה מונה אפוא רק את שתיית ארבע כוסות שהן חובה כחלק מסדר ההגדה, ועל הברכות, כנאמר למעלה.

עתה נוכל לעבור לטעמים האגדיים לחובה זו שבפי האמוראים.

ג. קובץ אגדי

במדרש בראשית רבה, במסגרת דרשות על חלום שר המשקים, מובאות גם דרשות המתייחסות לארבע כוסות שביליל פסח. מכיוון שלדעתנו חשוב לראות גם את מבנה הדרשות ולא רק תוכן, נביא את כל הקטע ואחר כך נפרשו ונדון בו בפירוט.

6 הערות הלכתיות על ארבע כוסות בתלמודים, ובמיוחד בגישתו של רבא (בבלי, פסחים קח, ושם קיז ע"ב) ראויות לדיון נפרד, אך אין מקומן במסגרת המאמר הנוכחי.
7 גם במסכת ברכות במקום שדנים ב"סדר הסעודה" אין מדובר במספר מסוים של כוסות, למרות הפירוט הרב, ולמרות שמדובר על יין "שלפני המזון" "בתוך המזון" ו"לאחר המזון". ראה משנה, ברכות פ"ו מ"ה, תוספתא, שם פ"ד ה"ח-ה"י"א. ושם פ"ה ה"ד-ה"ה.

בראשית רבה פרשה פ"ח, (בראשית מ, ט - יג)⁸

[I]

- 1 "ויספר שר המשקים" "והנה גפן לפני" — אילו ישראל, "גפן ממצרים תסיע" (תהלים פ, ט),
- 2 "ובגפן שלשה שריגים" — משה אחרן ומרים,
- 3 "והיא כפורחת" — הפריחה גאולתן של ישראל, "עלתה נצה" — הניצה גאולתן של ישראל,
- 4 "הבשילו אשכולותיה ענבים" — גפן שהפריחה מיד הניצה, ענבים שהניצו מיד בשלו אשכולותיה.

[II]

- 5 "וכוס פרעה בידי" —
- 6 מאיכן קבעו חכמים ארבעה כוסות של לילי פסח?
- 7 ר' חונה בשם רבי בנייה: כנגד ארבע גאולות שנאמרו במצרים
- 8 "והוצאתי" "והצלתני" "וגאלתי" "ולקחתי" (שמות ו, רז).
- 9 רבי שמואל בר נחמן אמר: כנגד ארבעה כוסות שיש כאן,
- 10 "וכוס פרעה בידי", "ואשחט אותם אל כוס פרעה", "ואתן את הכוס",
- 11 "ונתת כוס פרעה בידו" (בראשית מ, יא - יג).
- 12 רבי לוי אמר: כנגד ארבע מלכיות.
- 13 רבי יהושע בן לוי אמר: כנגד ארבע כוסות שלתרעלה שהקב"ה משקה את אומות העולם, הדה היא
- 14 "כי כה אמר יי אלהי ישראל קח את כוס היין" וגו' (ירמיה כה, טו),

8 מהדורת תיאודור אלבק עמ' 1083 - 1081, מהדורת מירקין כרך ד' עמ' 69 - 70. המדרש בנוי על פסוקים אלו (בראשית מ, ט - יג): [ט] ויספר שר המשקים את חלומי ליוסף ויאמר לו בחלומי והנה גפן לפני. [י] ובגפן שלושה שריגים והיא כפורחת עלתה נצה הבשילו אשכולותיה ענבים. [יא] וכוס פרעה בידי ואקח את הענבים ואשחט אותם אל כוס פרעה ואתן את הכוס על כף פרעה.

[יב] ויאמר לו יוסף זה פתרנו שלשת השרגים שלשת ימים הם. [יג] בעוד שלשת ימים ישא פרעה את ראשך והשיבך על כנך ונתת כוס פרעה בידו כמשפט הראשון אשר היית משקהו.

(...)

[כא] וישב את שר המשקים על משקהו ויתן הכוס על כף פרעה.

- 15 "כוס זהב בבל ביד יי"י וגו' (שם, טא ז),
- 16 "כי כוס ביד יי ויין" וגו' (תהלים עה ט),
- 17 "ורוח זלעפות מנת כוסים" (תהלים יא ו);
- 18 וכנגדן הקב"ה משקה את ישראל ארבע כוסות שלישועה לעתיד לבוא, שנאמר
- 19 "יי מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי" (שם, טז ה),
- 20 "תערוך לפני שלחן נגד צוררי דשנת בשמן ראשי כוסי רוויה" (שם, כג ה),
- 21 "כוס ישועות אשא ובשם יי אקרא" (שם, קטז ג),
- 22 כוס ישועה אין כתוב כאן אלא "כוס ישועות אשא",
- 23 שתי ישועות, אחת לימות המשיח ואחת לימות גוג ומגוג.

[III]

- 24 אמר לו: אתה בשרתני בשורה טובה,
- 25 אף אני אבשרך בשורה טובה, "בעוד שלשת ימים ישא פרעה את ראשיך" וגו'.

כל הרגיל, ולו במעט, בספרות חז"ל מכיר את התופעה שבנושא אחד או בתשובה על שאלה אחת מביאים מספר דעות. בדרך כלל מנסים להבין כל דעה בנפרד, מתוך הנחה שהעורך הכיר גישות שונות בנושא, וריכז את הדעות השונות. אך במקרים רבים אין לפנינו רק אוסף אקראי של דעות שונות אלא יש משמעות גם לעריכת הדברים. כלומר, יש לחפש גם משמעות לדרך צירוף הדעות עצמן. כך הדבר גם לפנינו. עיון מדוקדק בכל אחד מההסברים ובחינת הימצאות כולם יחד מעלה כי המאסף שלפנינו איננו אוסף סתמי של דעות שונות, המתייחסות לשאלה "מאיכן קבעו חכמים ארבע כוסות שלפסח?", אלא קובץ מדרשי הבנוי בצורה מחושבת, הן מבחינה ספרותית והן מבחינה רעיונית. נפרט את דברינו.

לשאלה מניין לארבעה כוסות, ניתנו ארבע תשובות על ידי ארבעה חכמים שונים:

1. רבי בנייה — כנגד ארבע גאולות שנאמרו במצרים.
2. רבי שמואל בר נחמן — כנגד ארבע כוסות שנאמרו בפרשת חלום שר המשקים.

3. רבי לוי — כנגד ארבע מלכויות.

4. רבי יהושע בן לוי — כנגד ארבע כוסות של תרעלה, וכנגדן ארבע כוסות של ישועה.

לפי איזה סדר הובאו דבריהם? אין זה סדר כרונולוגי, כי רבי שמואל בר נחמן ורבי לוי הם אמוראי ארץ ישראל בני הדור השלישי, ואילו רבי בנייה ורבי יהושע בן לוי הם אמוראים בני הדור הראשון.⁹ כדי שנוכל להשיב על שאלתנו נעיין בתוכן התשובות עצמן, אחת לאחת.

1. כנגד ארבע גאולות שנאמרו במצרים "והוצאתי" "והצלתני" "וגאלתי" "ולקחתי" (שמות ו, רז).

זו התשובה המקובלת והידועה ביותר, וזו גם התשובה היחידה העוסקת בצורה ברורה וגלויה ביציאת מצרים עצמה.

2. כנגד ארבעה כוסות שיש בפרשה: "וכוס פרעה בידיו", "ואשחט אותם אל כוס פרעה", "ואתן את הכוס", "ונתת כוס פרעה בידו" (בראשית מ, יא — ג).

הקשר בין שני העניינים, ליל הסדר וכוסות המוזכרים בחלומו של שר המשקים, אינו ברור. לכאורה, אין קשר ישיר בין ענייני ליל הסדר ובין פסוקים הללו, המדברים על חלום שר המשקים ופתרונו של יוסף. נכון שדברים אלו התרחשו במצרים, אך לא בדור שיצאו בני ישראל ממצרים. יתירה מזו, אין התייחסות בפסוקים אלו לעתידו של יוסף, שהרי "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו" (בראשית מ, כג). ועניינם של פסוקים אלו הוא בעתידו האישי של שר המשקים. מהו אם כן הקשר לעם ישראל? עיון במדרש מלמד שהקשר לגאולת מצרים ולענייני ליל הסדר איננו מלאכותי כפי שהוא נראה במבט ראשון.

9 ראה בערכיהם אצל א' היימן, תולדות התנאים והאמוראים, לונדון תר"ע, ואצל ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט.

[1] רבי בנייה — אמורא אי"י 1 סיעה א'; [2] רבי שמואל בר נחמן — אמורא אי"י;

[3] רבי לוי — אמורא אי"י 3; [4] רבי יהושע בן לוי — אמורא אי"י 1 סיעה ב'.

חלומו של שר המשקים נדרש על ידי חכמים באגדה על גאולתן של ישראל, כמפורש בתחילת המדרש ובסופו, כלומר במסגרת שהקובץ שלפנינו שובץ בתוכה. ראוי לזכור שהדרשות השונות על ארבע כוסות מהוות בעצם מאמר מוסגר, ויש לקרוא את תחילת המדרש ואת סופו כרצף אחד, ואביאו שוב כלשונו:

- 1 **"יוסף שר המשקים" "והנה גפן לפני" – אילו ישראל, "גפן ממצרים תסיע" (תהלים פ, ט),**
- 2 **"ובגפן שלשה שריגים" – משה אהרן ומרים,**
- 3 **"והיא כפורחת" – הפריחה גאולתן של ישראל, "עלתה נצה" – הניצה גאולתן של ישראל,**
- 4 **"הבשילו אשכולותיה ענבים" – גפן שהפריחה מיד הניצה, ענבים שהניצו מיד בשלו אשכולותיה.**

(...)

- 24 אמר לו < יוסף לשר המשקים > : אתה בשרתני בשורה טובה,
- 25 אף אני אבשרך בשורה טובה – **"בעוד שלשת ימים ישא פרעה את ראשך" וגו'.**

בעלי המדרש ראו אפוא בחלומו של שר המשקים רמז קדום לגאולתן של ישראל, ואף שמו את הדברים בפי יוסף. אכן, יוסף פותר את החלום לטובה על עתידו האישי של שר המשקים, אך רואה את חלום שר המשקים בשני מישורים, במישור הגלוי הפיתרון נסוב על עתידו של שר המשקים, אך בנוסף לכך, ולדעת בעלי האגדה זה הוא המישור העיקרי, הוא פותרו על ישראל. הוא "מבין" שהחלום מדבר בראש ובראשונה על גאולתן של ישראל, ולכן אומר יוסף לשר המשקים "אתה בשרתני בשורה טובה [= על גאולן של ישראל], אף אני אבשרך בשורה טובה – 'בעוד שלשת ימים' וגו'". רבי שמואל בר נחמן ושומעיו מודעים למשמעות הזאת אצל בעלי האגדה, ועל בסיס זה ניתן להבין היטב את דבריו "כנגד ארבעה כוסות שיש כאן, וכו'". הרי הפתרון "העיקרי" של חלום שר המשקים אינו אלא על גאולתן של ישראל.¹⁰

10 נראה לי שהבנה זו בדברי רבי שמואל בר נחמן לא היתה ברורה מספיק, כי הניחוח הבינו

ראינו ששתי הדרשות הראשונות עוסקות בגאולתן של ישראל, ביציאת מצרים. אך מה בדבר שתי הדרשות הנוספות? מה הקשר שלהן לליל פסח ומשמעותן? שתי תשובות נוספות הן:

3. כנגד ארבע מלכיות.

4. כנגד ארבע כוסות שלתרעלה שהקב"ה משקה את אומות העולם,

וכנגדן הקב"ה משקה את ישראל ארבע כוסות שלישועה לעתיד לבוא.

שני הסברים אלו אין עניינם ביציאת מצרים – הם מתמקדים, בגאולה העתידה. הדבר בולט במיוחד בהסבר הרביעי, העוסק כולו בעתיד לבוא, אך הוא מרומז כבר בהסבר השלישי "כנגד ארבע מלכיות". זהו הסבר קצר מאוד וסתום במקצת, אך עניינו ברור. ארבע מלכויות לדעת חז"ל הן: בבל, מדי, יוון ורומי.¹¹ רבי לוי הקובע כי ארבע כוסות באות כנגד ארבע מלכויות, אומר במילים אחרות שכשם שה' גאל את עם ישראל מעול שלוש המלכויות הראשונות, כך יגאל את עם ישראל מהמלכות הרביעית – מלכות רומי.

עד כאן התמקדנו בכל אחת מהדרשות כאמירה עצמאית, שיש להבינה בפני עצמה, ובצדק, כי הרי כל דרשה נאמרה על ידי חכם אחר. אך בנוסף לראייה הזאת ראוי לבחון את המכלול בשלמותו. כאמור לעיל, בלא מעט מקרים ניתן לגלות גם משמעות בצירוף הדרשות, ואין לראות בהן רק אוסף מקרי.

שמקור המדרש הוא במקבילה בתלמוד ירושלמי, אך על פי ההשוואה בין המקבילות נראה שמקורו של המדרש הוא בבראשית רבה, ובתלמוד ירושלמי נמצא כבר העיבוד המאוחר יותר, ועל כך אדון אי"ה במקום אחר. ראה לעת עתה להלן, בנספח. אך גם למי שלא יקבל את מסקנתנו, נוכל לומר שדברי רבי שמואל בר נחמן מסתמכים על אגדה ידועה, כמו שהראנו ר"ש ליברמן במספר מקומות ש"הירושלמי נסתמך כאן על אגדה עתיקה שהיתה רווחת ביניהם ולא הזכיר אותה, מפני שהיתה ידועה להם כרגיל בירושלמי". (נתלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 42). וראה גם דבריו ב"מחקרים בתורת ארץ-ישראל", ירושלים תשנ"א, עמ' 112 ד"ה "הרבה".

11 על ארבע מלכויות בכלל ובמיוחד אצל חז"ל ראה למשל ש' הכהן וי' קיל, במבואם לספר דניאל, בסידרת "דעת מקרא", עמ' 80–89.

נפתח בסדרן של הדרשות. כאמור, ההסבר הראשון – "ארבע גאולות" – הוא המקובל ביותר והוא הפשוט ביותר. אך מעל לכול, הוא ההסבר היחידי המתייחס בצורה ברורה וגלויה ליציאת מצרים עצמה, ולכן הוא מובא ראשון. ההסבר השני, עוסק אף הוא ביציאת מצרים, לפי הדרך שראו חז"ל את משמעות חלום שר המשקים, כמבואר למעלה. ההסבר השלישי כבר עובר לתקופות מאוחרות יותר. זהו ההסבר הקצר ביותר במדרש שלפנינו, אך הוא מתפרס על התקופה הארוכה ביותר. כאמור, ארבע מלכויות לדעת חכמים הן בבל, מדי, יוון ורומי. שלוש הראשונות קשורות לעבר, ורבי לוי מרמז שכשם שהי גאל את עם ישראל מעול שלוש המלכויות הראשונות, כך יגאל את עם ישראל מהמלכות הרביעית – מלכות רומי.

הסבר זה מוביל אותנו להסבר הרביעי, האחרון. לדעתנו, זהו ההסבר העיקרי לדעתנו של עורך המדרש, לא רק בגלל היותו האחרון, אלא גם לאור שיקולים נוספים: זהו ההסבר המודגש ביותר, הארוך ביותר, המפורט ביותר, והוא היחידי הבנוי בצורה כפולה 1. "כנגד ארבע כוסות של תרעלה שהקב"ה משקה את אומות העולם". 2. "וכנגדן הקב"ה משקה את ישראל ארבע כוסות של ישועה לעתיד לבוא". למעשה ניתן היה להציג כפילות זו כשני הסברים נפרדים. צירופם להסבר אחד על ידי העורך מטרתו להביע עוצמה ושלמות. הישועה היא נקמה לרשעים וישועה לישראל. נוסף עוד, כי זהו ההסבר היחידי הנתמך על ידי לקט פסוקים שנדלו ממקומות שונים. לעומת שני ההסברים הראשונים, הנתמכים על ידי פסוקי פרשה אחת.¹² במובן מסויים נעשה כאן "מאמץ" דרשני גדול יותר!

ניתן לחלק את ארבע התשובות לשתי קבוצות: שתי הראשונות עוסקות ביציאת מצרים, ושתי האחרונות שאינן עוסקות ביציאת מצרים ועיקרן לעתיד לבוא. ראוי לשים לב כי גם בשתי התשובות הראשונות העוסקות ביציאת מצרים לא מתואר הדבר כתיאור פשטני של העבר, אלא גם כאן נקודת המבט מופנית כלפי העתיד. מדובר על יציאת בני ישראל ממצרים בתור הבטחה, אם למשה ואם ליוסף, כשעדיין העם במצרים. בתשובה הראשונה מובאים הפסוקים המתארים את דבר ה' למשה במצרים: "לכן אמור לבני ישראל

12 ההסבר השלישי הוא לא רק הקצר ביותר אלא אף לא נתמך על ידי פסוק כלשהוא.

אני ה' ... והוצאתי אתכם ... והצלתי אתכם ... ולקחתי אתכם ... וגאלתי". וכן הדבר אף בתשובה השנייה. לפי ראיית בעלי המדרש יוסף מבין את חלום שר המשקים בראש וראשונה על גאולתן של ישראל ממצרים, על ידי משה אהרון ומרים, כמובא במדרש: "והנה גפן לפני" — אילו ישראל, "גפן ממצרים תסיע" (תהלים פ, ט), "ובגפן שלשה שריגים" — משה אהרון ומרים, "והיא כפרחת" — הפריחה גאולתן של ישראל, וכו'".

אם נתבונן בהקשרם של הפסוקים בתשובה הראשונה, נראה שהבטחות אלו נאמרו למשה בתקופה הקשה ביותר, לאחר שמשה אומר "למה הרעתה לעם הזה, למה זה שלחתני", כפי שניתן לראות בפרשה (שמות ו, כב — ז, ט):

וישב משה אל ה' ויאמר אדני למה הרעתה לעם הזה למה זה שלחתני. ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה והצל לא הצלת את עמך.

ויאמר ה' אל משה עתה תראה אשר אעשה לפרעה כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו.

וידבר אלהים אל משה ויאמר אליו אני ה'. וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם. וגם הקמתי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען את ארץ מגריהם אשר גרו בה. וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבדים אתם ואזכר את בריתי. לכן אמר לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים והצלתי אתכם מעבדתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדלים. ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אתה לאברהם ליצחק וליעקב ונתתי אתה לכם מורשה אני ה'.

וידבר משה כן אל בני ישראל ולא שמעו אל משה מקצר רוח ומעבדה קשה.

כל המרכיבים שגילינו בנינוחנו מראים שבעלי האגדה השתדלו

להעניק משמעות מוגדרת לליל הסדר. ניתן היה לראות את משמעותו של הלילה הזה רק כזכר ליציאת מצרים, זכר לדברים שאירעו בעבר, אף שיש להם השלכה להווה, וכלשון בעלי ההגדה "ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים" (הגדה של פסח, מיד לאחר "מה נשתנה", ההקדמה הראשונה למדרש). אך בעלי האגדה, בעקבות התנאים, רצו שנראה את ליל הסדר גם במשמעות נוספת. לא רק זכר ליציאת מצרים אלא גם כחג הגאולה, כלפי העתיד. כשם שהקדוש ברוך הוא גאל את עמו ממצרים כך יגאל אותנו מהשעבוד הנוכחי [עול מלכות רומי]. בעלי האגדה הלכו כאן בעקבות רבי עקיבא שהפך את ליל הסדר מ"זכר ליציאת מצרים" ל"חג הגאולה", הן בעבר והן בעתיד. ניתן לראות זאת במחלוקתו של רבי עקיבא עם רבי טרפון על נוסח ברכת הגאולה שבליל הסדר, כמבואר במשנה (פסחים פ"י מ"ו, הנוסח על פי כתב יד קאופמן):

וחותם בגאולה [= בברכת גאולה].

רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים והיגיענו הלילה הזה, ואינו חותם.
רבי עקיבא אומר: כן יי אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו לרגלים הבאים לקראתינו לשלום,
 שמחים בביניין עולם, לאוכל מן הפסחים ומן הזבחים אשר היגיע דמם על קיר מזבחך לרצון,
 ונודה לך על גאולתינו, ברוך אתה יי גואל ישראל.

רבי טרפון מייצג את נוסח הברכה המקובלת. עליה הוסיף רבי עקיבא את ההמשך שכולו מדבר על העתיד. כשם שהקב"ה גאלם ממצרים כן יגאל את עמו בגאולה העתידה. אמוראים, בעלי האגדה המשיכו את הכיוון הזה ונתנו משמעות דומה גם לחובת שתיית ארבע כוסות של יין. חובה זו אינה באה לדעתם רק כזכר לגאולה הראשונה, יציאת מצרים, אלא באה גם לסמל את הגאולה האחרונה, גאולה העתידה לבוא.

נספח מקבילה בתלמוד ירושלמי

פסחים פ"י ה"א לז ע"ב-ע"ג

- 1 מניין לארבעה כוסות?
- 2 ר' יוחנן בשם ר' בנייה: כנגד ארבע גאולות,
- 3 "לכן אמור לבני ישי' אני ייי והוצאתי אתכם" וגו', "ולקחתי אתכם לי לעם" וגו' —
- 4 "והוצאתי" "והצלתי" "וגאלתי" "ולקחתי" (שמות ו, ו — ז).
- 5 ר' יהושע בן לוי אמ': כנגד ארבע כוסות של פרעה,
- 6 "וכוס פרעה בידי" "ואשחט אותם אל כוס פרעה" "ואתן את הכוס על יד פרעה"
- 7 "ונתת כוס פרעה בידו" וגו' (בראשית מ, יא — יג).
- 8 ר' לוי אמ': כנגד ארבע מלכיות.
- 9 ורבנן אמרי: כנגד ארבעה כוסות שלפורענות שהקב"ה עתיד להשקות את אומות העולם
- 10 "כי כה אמר ייי אלהי ישי' אלי קח את כוס היין החימה" וגו' (ירמיה כה טו),
- 11 "כוס זהב בבל ביד יי" (שם, נא ז)
- 12 "כי כוס ביד יי" (תהילים עה ט)
- 13 "ימטר על רשעים פחים אש וגפירת ורוח זלעפות מנת כוסם" (שם, יא ז)
- 14 מהו "מנת כוסם"?
- 15 ר' אבון אמ': דיפלי פוטירין, כדיפלי פוטירין אחר המרחץ. [= כוס כפולה ששותים בה לאחר המרחץ]
- 16 וכנגדן עתיד הקב"ה להשקות את ישי' ארבע כוסות שלנחמות
- 17 "יי מנת חלקי וכוסי" (שם, טז ה)
- 18 "דשנת בשמן ראשי כוסי רוייה" (שם, כג ה)
- 19 והדין "כוס ישועות אשא" (שם, קטז יג) — תריין.

לפנינו מקבילה כמעט מדוייקת לבראשית רבה, אך רק לחלק (לשורות 23 — 5). לא נעשה כאן השוואה מדוקדקת אך לשם השלמת התמונה נעיר על מספר שינויים משמעותיים.

א. בבראשית רבה "ארבע כוסות שלתרעלה", בירושלמי "ארבע כוסות שלפורענות". התיאור המוחשי, לכן גם הראשוני, הוא בבראשית רבה, ניתן להשקות בכוס ששמים בו רעל – כוס של תרעלה. לעומת זאת "כוס של פורענות" היא כבר מטאפורה, אומנם מוצלחת מאד, במיוחד כאן שדורשים ועוסקים ב"כוס של פרעה", אבל מכל מקום מטאפורה.

ב. בירושלמי רואים כבר שיכלול לשוני, מעין פיוטי. ארבעת ההסברים מוצגים בזוגות, כמעט בחרוזים, בלשון זו:

1. "כנגד ארבע גאולות"

3. "כנגד ארבע מלכיות"

2. "כנגד ארבע כוסות של פרעה"

4. "כנגד ארבע כוסות של פורענות"

ג. בירושלמי יש פיתוח של כוסות הפורענות על ידי הצגת השאלה "מהו מנת כוסם?". התשובה לא רק משיבה על השאלה אלא גם מדגישה שמדובר בפורענות כפולה לאומות העולם.

ב"ה הגמסח

ב"ה הגמסח

ב"ה הגמסח

ב"ה הגמסח

ב"ה הגמסח

תמל ארת חודים

מסח בעל שמור להודות מנהלעו להודות

ארבע מראה נפנים

ידם נקם ימיה

וכן כבודו רחם

אכלו מחודים

מסח גור עיני אפונים

מסח התשמיעי בילא

מסח הרנכסודי מכ